

POLITINĖ KOMUNIKACIJA

Sąmokslų teorijų apie smegenų plovimą renesansas

Gintaras Aleknonis

Vilniaus universiteto Komunikacijos fakulteto profesorius,
humanitarinių mokslų daktaras
Vilnius University, Faculty of Communication, Professor, Dr.
El. paštas gintaras@gmail.com

Informacinio karo diskursas, priešop propagandos keliamą grėsmę bei politikų viešai deklaruojami siekliai saugoti visuomenę nuo sąmoningai klaidinančios informacijos ne tik populiarina smegenų plovimo sąvoką, bet ir plečia jos sampratą. Straipsnyje apžvelgiami XXI a. pradžioje atgimstantys smegenų plovimo tyrinėjimai ir naujas požiūris į smegenų plovimą, kuris yra mažiau ideologizuotas. Analizuojamas istorinis smegenų plovimo sąvokos kontekstas, viešojoje erdvėje atsiradę sąvokos konkurentai ir neigiamas mokslininkų bendruomenės požiūris. Smegenų plovimo sąvoka vertinama sąmokslų teorijų kūrimo kontekste, kur išskiriami bent trys funkcionavimo lygmenys: pirminis (savaiminis), elito inicijuotas (oficialusis) ir antrinis (veidrodinis). Straipsnyje siekiama atskleisti moksliskai paneigtos smegenų plovimo sąvokos komunikacinio gyvybingumo priežastis ir parodyti, kokių pavojų demokratijai gali kelti politinis piktnaudžiavimas sąmokslų teorijas primenančiomis sąvokomis.

Pagrindiniai žodžiai: Šaltasis karas, propaganda, smegenų plovimas, sąmokslų teorija.

Įvadas

Smegenų plovimo (angl. *brainwashing*) sąvoka vis dažniau pastebima ir Lietuvos viešojoje erdvėje. Informacinio karo diskursas, priešop propagandos keliamą grėsmę bei politikų viešai deklaruojami siekliai saugoti visuomenę nuo sąmoningai klaidinančios informacijos ir pramanų (vadinamųjų „fake news“) ne tik populiarina primirštą Šaltojo karo laikų terminą, bet ir plečia jo sampratą. Smegenų plovimas tapo universaliu priešininko propagandos apibūdinimu, kurio prasmė nėra tiksliau apibrėžta ir aiški, tačiau turi ryškią neigiamą konotaciją.

Didžiajame „Lietuvių kalbos žodyne“ ar jo internetiniame variante smegenų plovimo sąvokos nerastume, „Tarptautinių žodžių

žodyne“, Lietuvių kalbos instituto sukurtose „Naujųjų mokslinių duomenų bazėje“ „breinvuošingo“ ar kokio kito panašaus žodžio taip pat nėra, o paieška Valstybinės lietuvių kalbos komisijos tvarkomame „Lietuvos Respublikos terminų banke“ baigiasi be rezultatų. Nedaug gelbsti ir „Didysis anglų–lietuvių kalbų žodynas“, kur žodis „brainwashing“ aiškinamas lakoniškai: „(pra)plauti smėgenis, paveikti, (su)agituoti“ (Piesarskas, 2004). Lietuvoje šiuolaikinė smegenų plovimo samprata dar kuriama, vargu ar verta abejoti, kad šios sąvokos prasmė bus platesnė už tą, kuri Vakaruose išpopuliarėjo Pirmojo šaltojo karo metais ir kurios dėmesio centre buvo nelaisvėje atsidūrusio žmogaus palaužta

valia. Kaip ir daugelyje Vidurio ir Rytų Europos šalių, Lietuvoje smegenų plovimas siejamas su masine propaganda, politinių ar komercinių pramanų platinimu, bandymais manipuliuoti visuomenės nuomone.

Šio straipsnio tikslas – išanalizuoti Pirmojo šaltojo karo metais Vakaruose atsiradusią, greitai išpopuliarėjusią, tačiau netrukus moksliskai paneigtą ir primirštą smegenų plovimo sąvoką. Straipsnyje pirmiausia (1) apžvelgsime XXI a. pradžioje atgimstančius smegenų plovimo tyrinėjimus ir naują požiūrį į smegenų plovimą, kuris, palyginti su Pirmojo šaltojo karo metais, yra mažiau ideologizuotas. (2) Priminsime istorinį sąvokos kontekstą, Vakarams kilusią tikrą ar tariamą smegenų plovimo grėsmę, viešojoje erdvėje atsiradusius sąvokos konkurentus ir nedviprasmišką mokslininkų nuosprendį. (3) Smegenų plovimo sąvoką vertinsime sąmokslų teorijų kūrimo kontekste, kur išskirsime bent tris funkcionavimo lygmenis: (a) pirminį (arba savaiminį), (b) elito inicijuotą (arba oficialųjį) ir (c) antrinį (arba veidrodinį). Straipsnyje siekiama atskleisti moksliskai paneigtos smegenų plovimo sąvokos komunikacinio gyvybingumo priežastis ir parodyti, kokių pavojų demokratijai gali kelti politinis piktnaudžiavimas sąmokslų teorijas primenančiomis sąvokomis.

1. Naujas požiūris į smegenų plovimą: sąvokos aktualinimas ir tyrinėjimų atgijimas

XXI a. pradžioje atgyjanti mokslininkų domėjimasi smegenų plovimu skatina bent du svarbūs visuomeniniai veiksniai: visą pasaulį įtraukianti kova su tarptautiniu terorizmu ir paaštrėję Vakarų demokratijų santykiai su Rusija, kurių įtampa primena blogiausius XX amžiaus metus ir dažnai vadinama Antruoju šaltuoju karu. Kai žlu-

gus Sovietų imperijai buvo išžiebusi Rytų ir Vakarų bendradarbiavimo viltis, smegenų plovimas tapo politiškai nekorektiška sąvoka, nemalonių praeities prisiminimu, kuri derėjo pamiršti. 2001 m. rugsėjo 11 d. teroro išpuoliai JAV pagilino Rytų ir Vakarų bendrystės iliuziją, demokratinės ir tokio mis siekiančios vadintis šalys susitelkė kovai su valstybių sienų nepaisančia grėsme. Teroro išpuoliai Europoje, kuriuos rengė Vakaruose užaugę ir demokratiškas tradicijų sąlygomis subrendę asmenys, iškėlė daugybę sudėtingų klausimų. Mėginant paaiškinti, kas skatina „namie subrendusius“ teroristus rengti savižudžių išpuolius, vėl prisimintas smegenų plovimas. Atgaivinta Šaltojo karo laikų sąvoka visuomenei padėjo nusimesti kaltės jausmą už esą netinkamai auklėtą jaunimą, tačiau skatino ir bejėgiškumo pojūtį. Pradėta taikstyti su mintimi, kad savižudžių teroristų ugdymo neįmanoma sustabdyti, kad tai religines sektas ar kraštutinių sąjūdžių primenanti veikla.

2008 m. Rusijos ir Gruzijos karas palaidojo Rusijos ir Vakarų demokratijų santarvės iliuziją, o 2014 m. Krymo aneksija ir Maskvos skatinamas konfliktas Rytų Ukrainoje bei atsakomosios Vakarų sankcijos pradėjo Antrąjį šaltąjį karą. Naujosios komunikacijos technologijos šiam informaciniam konfliktui suteikia naują dimensiją: Pirmojo šaltojo karo metais svarbiausia buvo pralaužti geležinę (ar bambukinę) uždangą, Antrasis šaltasis karas vyksta sienų nepaisančioje virtualioje erdvėje. Supaprastėjusi informacijos sklaida propagandistams leidžia susitelkti į manipuliacinį žinių turinį, kuri bandoma pritaikyti nedideliems tiksliai apibrėžtos auditorijos segmentams. Individualizuotas ir kartojamai skirtingais kanalais siunčiamas tikslinių žinių srautas įtikinėjimo galia primena smegenų plovimą.

Masinio ir individualaus smegenų plovimo suartėjimas būtų bene svarbiausias atgimstančios sąvokos bruožas.

Palyginti su Pirmojo šaltojo karo metu smegenų plovimo tyrinėjimais, šiandien susidomėjimas šiuo prieštaringu reiškiniu yra menkiau politiškai ir idėjiškai angažuotas. Istorinė perspektyva suteikia galimybę kritiškai vertinti pirmtakų darbus, Antrajame šaltajame kare praktiškai išnykusi pirmojo karo ideologinė dimensija – kapitalizmo ir komunizmo priešara – skatina smegenų plovimą vertinti platesniame visuomeniniame kontekste ir susitelkti į technologinį aspektą. Pasak Kathleen Taylor, kuri viena pirmųjų ėmėsi gaivinti smegenų plovimo tyrinėjimus, „atsižvelgiant į mūsų supratimo apie smegenis ir jų veiklą pažangą, kuri padaryta nuo smegenų plovimo tyrimų suklestėjimo šeštąjį dešimtmetį, dabar būtų pats laikas vėl atsigrežti į šį paslaptinę ir gąsdinantį reiškinį“ (Taylor, 2004, p. ix). Neurobiologė primena, kad visuomenė „nepakankamai vertina, kaip net ir švelnios įtakos formos gali paveikti mūsų mąstymą bei veiksmus“ (ten pat, p. x). Populiarioje knygoje „Smegenų plovimas: minčių kontrolės mokslas“ K. Taylor sėkmingai sujungė istorinį, psichologinį ir neurologinį požiūrius į smegenų plovimą. Jos nuostata, kad „smegenų plovimas nėra stebuklingoji kulka, greitesnis būdas kontroliuoti mintis. Veikiau tai sudėtingas reiškinys, pasitelkiantis vis geriau suprantamus psichologinius procesus“ (ten pat, p. xi), tapo atskaitos tašku naujausiems smegenų plovimo tyrinėjimams. Deja, bandydama aktualinti neurobiologinę smegenų plovimo dimensiją, K. Taylor lieka vieniša. Daugelio XXI amžiaus mokslininkų nuomone, biologai ir medikai savo skeptišką nuomonę apie smegenų plovimą aiškiai išsakė dar Pirmojo šaltojo karo metais,

dabar būtų perspektyviau susitelkti į visuomeninio poveikio tyrimus ir istorinius apmąstymus.

Šiuo keliu ir eina amerikiečių istorikas Matthew W. Dunne'as, kuris nagrinėja smegenų plovimo idėją. Knygoje „Šaltojo karo proto būtis: smegenų plovimas ir Amerikos pokario visuomenė“ jis „ne tik tyrinėja, kodėl Šaltojo karo metais smegenų plovimas buvo plačiai pripažįstamas <...>, bet ir kaip jis paveikė kelias amerikiečių kartas ir jas įtikino, kad jų tapatumui kyla grėsmė“ (Dunne, 2013, p. 3). Izraelio istorikui Ronui Robinui taip pat rūpi Šaltojo karo laikų paveldas, jo knygoje „Kuriant Šaltojo karo priešą: karinio-intelektualinio komplekso kultūra ir politika“ smegenų plovimas vaizduojamas kaip veiksmingas priešo įvaizdžio kūrimo įrankis. Pasak mokslininko, „Šaltojo karo priešai turėjo esminį bendrą vardiklį: jų įvaizdis radosi iš fragmentiškos informacijos ir nepatvirtintų prielaidų mišinio“ (Robin, 2001, p. 4). Gandais apaugusiame informacijos sraute smegenų plovimas vaidino svarbų vaidmenį, nes „faktai ir tikslumas vaidino pagalbinį vaidmenį“ (ten pat). Istorikė Susan L. Carruthers į smegenų plovimą žvelgia nelaisvės kontekste, knygoje „Šaltojo karo belaisviai: įkalinimas, pabėgimas ir smegenų plovimas“ smegenų plovimas suprantamas kaip vienas iš žmogaus pavergimo būdų, kuris ypač veiksmingas kritiniais visuomenės gyvenimo momentais. Tyrinėtoja lengvai randa paralelių tarp Šaltojo karo ir šandienos: „prasidedant ‚visuotiniam karui su terorizmu‘ amerikiečiai vėl mobilizuojami pasaulinei kovai su neaiškiu priešu, kuris pateikiamas kaip blogio įsikūnijimas. Tai karas be geografinių ar etinių ribų, kurį galima kariauti bet kur, su bet kokiais ginklais ir visada“ (Carruthers, 2009, p. 233). Amerikiečių literatūrologo Timothy Melley kny-

goje „Paslėptoji erdvė: paslaptys, pramanai ir saugi valstybė“ plėtojama paslėptosios erdvės sąvoka yra lyg kontrastas klasiškai Jürgeno Habermaso viešajai erdvei: „saugios valstybės sampratos plėtojimas, kuriame pabrėžiamas paslaptiškumas ir apgaulė, padėjo pakeisti pramanų kultūrinę prasmę“, – teigia autorius (Melley, 2012, p. viii). Paslėptojoje erdvėje svarbią vietą užėmė ir smegenų plovimas, su kuriuo siejama nemažai viešumai nežinomų biologų, psichologų ir psichiatrų tyrinėjimų bei etikos ribas peržengiančių eksperimentų. Anglų literatūros tyrinėtojo Davido Seedo knygoje „Smegenų plovimas. Proto kontrolės pramanai“ smegenų plovimas siejamas ne vien su klasiška Šaltojo karo laikų samprata. Nagrinėdamas literatūros kūrinius bei iš dalies ir jų ekranizacijas, kur vaizduojami bandymai užvaldyti žmogaus mąstymą, mokslininkas smegenų plovimo ištakų randa ir veikaluose, parašytuose iki sąvokos atsiradimo: mąstymo užvaldymas siejamas ne tik su totalitarinių valdovų užmojais ar idėjų karais, bet ir su technikos pažanga (Seed, 2013).

Atskirai minėtume Masačusetso technologijos instituto (MIT) leidyklos tarpdisciplininį mokslo žurnalą „Grey Room“, 2011 m. smegenų plovimo temai skyrusį specialų numerį. Andreaso Killeno ir Stefano Andriopoulou redaguotame žurnale smegenų plovimo ir minčių kontrolės problemos aptariamos vadinamosios paslėptosios erdvės, Ivano Pavlovo tyrimų ir jų kinematografinio populiarinimo, slaptų psichiatrų tyrinėjimų, hipnozės ir kituose kontekstuose. Redaktoriai žurnalo įvadiniame straipsnyje cituoja Louiso Jolyono Westo dar 1963 m. pasakytus žodžius: „Tikriausiai klastingiausia grėsmė, kurią kelia ‚smegenų plovimas‘, yra amerikiečių polinkis tikėti jo galia“ (Killen, Andriopoulos, 2011, p. 7).

Aptardama naujausius apie smegenų plovimą rašiusių autorių darbus, Marcia Holmes pastebi, kad „smegenų plovimas, regis, yra nuolat diskusijas skatinantis klausimas, tačiau diskusijų aštrumas ir aiškumas nėra tapatūs“ (Holmes, 2016, p. 285). Svarbi autorės išvada: „kaip liudija gausėjanti istorinė literatūra apie smegenų plovimą, mitu reiktų vadinti manymą, kad smegenų plovimas kada nors turėjo aiškia ir plačiai pripažintą sampratą“ (ten pat, p. 286). M. Holmes šiuo metu darbuojasi Londono universiteto Birkbecko kolegijoje, kur vykdomas tyrimų projektas „Paslėpti įtikinėjimai: smegenų plovimas, kultūra, klinikinės žinios ir Šaltojo karo humanitariniai mokslai“.

Apibendrinant galima teigti, kad tarptautinio terorizmo grėsmės ir Antrojo šaltojo karo informacinių iššūkių paskatinti XXI amžiaus smegenų plovimo tyrinėtojai imasi plėtoti dvi skirtingas reiškinių sampratas: (1) totalitarinių valstybių ar sąjūdžių organizuotus bandymus individualiai paveikti į nepalankias aplinkybes ir izoliaciją patekusius asmenis bei iš esmės keisti jų ideologines nuostatas ir veiklą; (2) masinės propagandos ir masinio manipuliavimo visuomenės nuomone techniką. Pirmoji tyrinėjimų kryptis nebando revizuoti Pirmojo šaltojo karo metais suformuoto skeptiško medikų ir psichiatrų požiūrio į smegenų plovimą, atsiribojus nuo reiškinių mistifikavimo, susitelkiama į baugaus ir sunkiai paaiškinamo teiginio istoriją, kuri primena tradicinės sąmokslų teorijos variantą. Šių tyrinėjimų centre yra nežinios skatinama masinė baimė, kurią sunku, o gal ir neįmanoma pažaboti. Antroji tyrimų kryptis išplečia tradicinę smegenų plovimo sampratą, iš dalies sukeičiami akcentai, smegenų plovimas suvokiamas kaip masinė grėsmė. Pirmojo šaltojo karo metais smegenų plo-

vimas Vakaruose buvo suprantamas kaip kėsಿನimas į asmenybę, poveikis masinei auditorijai pripažįstamas, tačiau dažniau paliekamas nuošalėje. Virsdamas kasdieniu masiniu reiškiniu, smegenų plovimas praranda didžiąją dalį pirminio paslaptینگumo, tačiau taip išryškunami techniniai smegenų plovimo aspektai, kurie šiandien vis didesnę įtaką įgyjančioje virtualioje erdvėje darosi svarbesni. Skirtingais būdais įprasmindami Pirmojo šaltojo karo patirtį, šiandienos tyrinėtojai smegenų plovimo sampratą vaduoja iš ideologinio kiauto.

2. Pirmojo šaltojo karo patirtys: grėsmė Vakarams, sąvokos atsiradimas, kontekstas ir mokslinis nuosprendis

Smegenų plovimo sąvokos autoriumi vadinamas su slaptosiomis tarnybomis glaudžius ryšius palaikęs amerikiečių žurnalistas Edwardas Hunteris, išgarsėjęs knygomis „Smegenų plovimas Raudonojoje Kinijoje“ (1951), „Smegenų plovimas. Nepalūžusių žmonių istorija“ (1956). Pasinaudodamas Vakaruose menkai žinomų Tolimųjų Rytų paslaptینگumu, remdamasis autentiškais amerikiečių karo belaisvių liudijimais, jis sukūrė įtaigią ir jaudinančią istoriją, kurioje rastume ir siaubo elementų. Iš pradžių E. Hunteris siūlė tris panašius terminus, kurie buvo kinų kalbos sąvokų „hsi nao“ arba „xi-nao“ vertimas. Smegenų plovimas, smegenų valymas ir smegenų kaita skyrėsi poveikio žmogaus mąstymui apimtimi ir intensyvumu: „Smegenų plovimas yra indoktrinavimas, palyginti paprasta procedūra, tačiau smegenų kaita yra nepalyginamai baisesnė ir sudėtingesnė. Kadangi siekiant atsikratyti ,imperialistinių nuodų‘ smegenis reikia išvalyti, smegenų kaita vykdoma tik išvalius jūsų sąmonę nuo senų minčių ir

prisiminimų. Smegenų kaita skirta sensingiems viešiesiems teismams“ (Hunter, 1951, p. 10). Tai, kad logiška trijų pakopų poveikio sistema neprigijo, tik liudija, jog svarbiau buvo ne tiksliai apibūdinti naująjį reiškinį, bet pažadinti visuomenės jausmus. Atsirandanti smegenų plovimo sąvoka orientavosi į masinę auditoriją, kuriai sudėtingi ir painūs paaiškinimai nereikalingi: vienas įtaigus terminas pranašesnis už moksliską sąvokų sistemą, nes yra paprastesnis, lengviau įsimenamas, gali būti paslaptingesnis ir labiau gąsdinti.

Naujoji sąvoka atsirado tinkamu laiku, jos populiarumui palanki baimės dirva buvo išpurenta. Amerikiečių ir jų sąjungininkų pergalės Antrajame pasauliniame kare džiaugsmą jau temdė nerimas: buvę sąjungininkai tapo priešais, o buvę priešai – draugais. Tuo laikotarpiu amerikiečių sąmonėje didžiausią pavojų kėlė dvi grėsmės: komunizmas ir branduolinis karas.

Komunizmo grėsmė buvo suvokiama dvejopai: kaip išorės ir kaip vidaus pavojus. Raudonoji armija, Antrojo pasaulinio karo pabaigoje išvadavusi Rytų ir Vidurio Europos šalis iš nacių okupacijos, greitai iš išvaduotojos tapo okupante. Be sovietų kišimosi vadinamosios liaudies revoliucijos šiame regione nebūtų įvykusios, komunistų užvaldytos valstybės tapo Kremliaus parankinėmis, komunistai savo įtaką bandė plėsti visame pasaulyje. Amerikos užsienio politikoje imta kalbėti apie vadinamąjį „krentančio domino principą“ (Leeson, Dean, 2009, p. 533), kurį iliustravo Europos, Kinijos, Korėjos, o vėliau ir Vietnamo pavyzdžiai. Naujų konfliktų su komunizmu grėsmė buvo reali, 1950 m. vasarą prasidėjęs Korėjos karas atrodė tik įžanga į naują pasaulinį konfliktą. Komunizmo grėsmę amerikiečiai ėmė suvokti ir kaip vidaus gyvenimo iššūkį. Kairuoliškos idėjos Jungtinėse Valstijose

didesnių visuomenės simpatijų sulaukė vadinamosios Didžiosios depresijos metais, užsitęsęs ūkio nuosmukiui. Antrojo pasaulinio karo metais Amerikos valdžia pro pirštus žvelgė į Kremliaus globojamus komunistų sąjūdžius, tai buvo laikas, kai su sąjungininkais nederėjo pyktis. Pasikeitus aplinkybėms, komunizmas buvo sulygintas su fašizmu ir totalitarizmu, o senatoriaus Josepho McCarthy skatinama kova su komunizmu ir raginimai šalį išvalyti nuo kairiųjų ėmė įgauti demokratinei valstybei nepriimtinas raganų medžioklės formas.

Su komunizmo grėsme glaudžiai buvo susijęs ir branduolinio karo pavojus. Antrojo pasaulinio karo pabaigoje ant Japonijos numestos atominės bombos sukūrė amerikiečių karinio pirmavimo iliuziją. Kai 1949 m. rugpjūtį Sovietų Sąjunga išbandė atominę bombą, atrodė, kad pasaulio politikoje įvyko esminis lūžis. Iki tol vaizduota kaip techniškai atsilikusi ir savo galią vien tankų gausa bei pasiryžimu beprasmiškai aukoti tūkstančius gyvybių grindžianti Maskva staiga tapo lygiaverte Amerikos varžove. Netikėtai tolimą puolimo Europoje ar Tolimuosiuose Rytuose grėsmę pakeitė branduolinio karo pavojus, Amerika jau negalėjo jaustis tokia saugi kaip anksčiau.

Visuomeninių baimių kontekste gimstanti smegenų plovimo sąvoka tapo kone universaliu paaiškinimu, padedančiu suvokti tolimus ir mažai susijusius reiškinius, kurių bendrasis vardiklis buvo komunizmo grėsmė. Pavyzdžių nereikėjo ilgai ieškoti, o didžiausią nerimą kėlė tai, kad tie pavyzdžiai rasdavosi vis arčiau Amerikos.

Smegenų plovimo sąvoka skatino vėl kritiškai vertinti buvusių sąjungininkų veiksmus: prisiminti XX a. 4-ojo dešimtmečio Maskvos teismai, kuriuose diktatoriaus galias įgijusio Josifo Stalino nemalonėn

patekę komunistai liudijo prieš save ir bendražygius. Vidurio ir Rytų Europos teismuose kitaminčiai pripažindavo nebūtus nusikaltimus. Plačiai nuskambėjo Vengrijos kardinolo Józsefo Mindszenty istorija: teisme nuoseklus kovotojas su komunizmu prisipažino, o procesą stebėjusiems įtarimų kėlė dvasininko būseną, svarstyta apie hipnozės ar narkotikų poveikį. Dėmesio sulaukė amerikiečių Roberto Vogelerio ir Williamo Oatiso teismai Vengrijoje ir Čekoslovakijoje. Verslininkas ir žurnalistas prisipažino šnipinėję, o grįžę į tėvynę pasakojo apie tardymus, paralyžiavusius valią priešintis. Tokiam elgesiui paaiškinti puikiai tiko E. Hunterio pasiūlytas smegenų plovimas. Auka savo veiksmus galėjo pateisinti kaip nevalingus, iš komunistų rankų ištrūkę kankiniai, nepaisant prisipažinimų, liko didvyriai. Smegenų plovimo grėsmė Vidurio ir Rytų Europoje atrodė tokia reali, kad Lenkijos kardinolas Adamas Stefanus Sapieha net „paskelbė pareiškimą, teigiantį, kad suėmimo atveju niekas neturi tikėti bet kokių jo pareiškimų ar „prisipažinimų“ tikrumu“ (Applebaum, 2012, p. 207).

Labiausiai smegenų plovimo, kaip nesuprantamo žmonių nuostatų kaitos paaiškinimo, prireikė baigiantis Korėjos karui. 1954 m. sausį dvidešimt vienas nelaisvėje buvęs amerikiečių karys nusprendė likti komunistinėje Kinijoje. JAV tai sukėlė tikrą šoką: „Pasak šiuolaikinės paradigmos, komunizmas ir kaip ideologija, ir kaip valdymo būdas prieštaravo pamatinėms demokratinėms Amerikos vertybėms. Šiame kontekste Amerikos visuomenė sunkiai galėjo suvokti <...> kareivių poelgį. Kaip Amerikos patriotizmo simboliu buvę amerikiečiai kariai galėjo pasiduoti komunizmo įtakai?“ (Dunne, 2013, p. 16–17).

Europoje vykę teismai palietė kelis amerikiečius, atominės bombos paslaptis

rusams išdavę JAV piliečiai galėjo būti traktuojami kaip išimtis. Korėjos istorija tapo ženklu, kad smegenų plovimo auka gali tapti kiekvienas, smegenų plovimas iš lokalsios grėsmės tapo visuotinė. Komunistų karinio puolimo pavojus amerikiečiams buvo realus, tačiau neperžengė tradicinių grėsmių ribų, susitelkus pavojų galima nugalėti. Branduolinis karas buvo nauja, paslaptimis apipinta grėsmė, tačiau ji turėjo aiškia ribą, kurią simbolizavo branduolinių ginklų paleidžiančio mygtuko paspaudimas. Smegenų plovimo grėsmė buvo ne tik nauja, artima ir tiesioginė, bet ir visa apimanti bei nepastebima. Pasak D. Seedo, smegenų plovimo sąvokos kūrėjas „Hunteris naudojo smegenų plovimo naujumu tam, kad sustiprintų apokaliptinę Šaltojo karo sampratą <...>. Smegenų plovimas jam tapo nenumaldomos priešiškos ideologijos skiriamuoju bruožu“ (Seed, 2013, p. 29). Tikriausiai reiktų kalbėti apie sėkmingą ideologinių ir fizinių grėsmių jungtį. Smegenų plovimas drauge su komunizmu ir branduoliniu karu tapo didžiausia Amerikos grėsme, savotišku atominės bombos pakaitalu, kuris nepastebimai galėjo paveikti kiekvieną. Tai, kad visuomenė nedaug žinojo apie komunizmą, komunistų valdomų šalių tvarką, smegenų plovimą darė dar paslaptingesnį. Kaip pastebi A. Killenas ir S. Andriopoulos: „šis žinių stygius tapo smegenų plovimo diskurso sudedamąja dalimi“ (Killen, Andriopoulos, 2011, p. 10).

Šaltojo karo metais smegenų plovimas nebuvo vienintelė sąvoka, kurią pasitelkus mėginta apibūdinti naująją grėsmę. Vakarų viešojoje erdvėje ilgai ieškota, kaip pavadinti procesą, „kuris sistemiškai naudojamas žmogaus silpnumu, priklausomybe ir baime galėtų priversti jį bendradarbiauti“ (Holmes, 2016, p. 285). Siūlyta ir gana paprastų terminų, tokių kaip įtikinėjimas

ar propaganda, ir netikėtų naujadarų, kaip „menticidas“. Pasak ši žodį populiariusio Joosto A. M. Meerloo, terminas buvo sukurtas remiantis ta pačia „etimologija, kuria Jungtinės Tautos naudojosi kurdamos žodį „genocidas““ (Meerloo, 1956, p. 14), ir reiškė „proto žudymą“. Menticidas buvo ne mažiau paslaptingas ir baugus negu smegenų plovimas, tačiau šiai sąvokai trūko sąsajų su (Kinijos) komunizmu, terminas buvo neutralus. Vis dėlto didžiausias jo trūkumas buvo sistemiškumas: menticidas galėjo tapti mažiau pavojinga genocido atmaina. Vietoj smegenų plovimo sąvokos siūlytas ir perauklėjimas, indoktrinavimas, priverstinis įtikinėjimas ar socialinė inžinerija. Variantų gausa liudytų, kad priverstiniam žmogaus nuostatų keitimui ieškota originalaus apibūdinimo.

Psichiatras Robertas Jay Liftonas teigė, kad „už šio semantinio (ir daugiau nei semantinio) painiavos tinklo slypi smegenų plovimo įvaizdis, kuris atrodo kaip visagalis, nenugalimas, nesuvokiamas ir magiškas žmogaus proto visiško kontroliavimo būdas. Taip, žinoma, nėra, ir laisvas sąvokos vartojimas žodį paverčia baimės ir pasipiktinimo šaltiniu, skatina nuolankumą, pateisina nesėkmes, neatsakingus kaltinimus...“ (Lifton, 1989, p. 4). Pats R. J. Liftonas vartojo sąvoką „minčių pertvarka“, J. A. M. Meerloo liko ištikimas menticido terminui, nors būtų sunku pasakyti, kuo menticidas skyrėsi nuo smegenų plovimo. „Menticidas [kaip ir smegenų plovimas] yra senas nusikaltimas prieš žmogaus protą ir dvasią, tačiau jis naujai susistemintas. Tai organizuota psichologinio kišimosi ir teisinio iškraipymo sistema, kuria pasinaudodamas galingas diktatorius gali savo oportunistines mintis išpausti į smegenis tų, kuriais naudojasi ir kuriuos naikina. Terorizuojamos aukos galiausiai

jaučiasi priverstos visiškai pritarti tirono norams“ (Meerloo, 1956, p. 14). Edgaras H. Scheinas gana tiksliai apibūdino svarbiausius smegenų plovimo bruožus, tačiau buvo labiau linkęs domėtis tuo, ką vadino „kinų metodais, kuriuos tiksliausiai apibūdina sąvoka ‚prievarstinis įtikinėjimas‘“ (Schein, 1960, p. 3).

Kiti smegenų plovimui apibūdinti vartoti terminai (propaganda, įtikinėjimas ar perauklėjimas) buvo ne tik ne tokie vaizdingi, bet ir mažiau bauginantys. Mokslinį termino neutralumą sunku suderinti su gyvenimo tikrove: „amerikiečiai į smegenų plovimą žvelgė ne kaip į socialinio poveikio priemonę, ne kaip į propagandos įrankį, bet kaip į mirtiną grėsmę asmeniniam savarankiškumui, kuris turėjo nugalėti Šaltajame kare“ (Melley, 2011, p. 25). Ginčiuose dėl sąvokos ryškėjo dvi konkuruojančios kryptys. Vieniems svarbiau buvo mokslinis tikslumas ir pagrįstumas, kitiems – įtaigumas. Smegenų plovimo sąvokos išitvirtinimas liudijo, kad siekiant visuomenės dėmesio galima aukoti termino neutralumą, konkretumą. Smegenų plovimas buvo tikras Šaltojo karo propagandos produktas, jo „beveik nepajudinama konotacija pavertė smegenų plovimą sąvoka, kuri toli gražu nebuvo tiksli, o jos nauda abejotina“ (Biderman, 1962, p. 549). Moksliniai trūkumai tapo propagandiniiais privalumais.

Viešojoje erdvėje greitai išpopuliarėjęs smegenų plovimas galėjo tapti sunkiai paaiškinamu politiniu pavojumi, kažkuo panašiu į komunistų perversmo Amerikoje baimę, bet galėjo būti suvokiamas ir kaip aiški, moksliniais tyrimais grindžiama naujovė. Antruoju atveju smegenų plovimą būtų tiksliau lyginti su atominio ginklo grėsme. Į klausimą, ar smegenų plovimo keliamas pavojus yra tikras, ar tai lakios fantazijos ir baimės vaisius, galėjo atsakyti

moksliniai tyrimai. Kaip pastebi Rebecca Lemov, „kai kinematografininkai, romanistai, sąmokslų teorijų kūrėjai bei jų publika Šaltojo karo metais naudojosi smegenų plovimu kaip savianalizės ir abejonių savimi paskata, kiti amerikiečiai – biologai, sociologai, toksikologai bei šnipai – veikė užkulisiuose, siekdami pradėti šio nerimą keliančio baimių ir pažadų mišinio tyrimus laboratorijose“ (Lemov, 2011, p. 67). Moksliniais tyrimais pagrįsta nuomonė apie smegenų plovimą buvo suformuluota greitai, tačiau liko prieštaringa. Viešai skelbiamas tyrinėtojų požiūris priklausė ne tik nuo objektyvių duomenų, bet ir nuo mokslininkų ideologinių bei dorovinių nuostatų ar net tyrimų finansavimo šaltinių. Bene labiausiai smegenų plovimo moksliskumu domėjosi JAV slaptosios tarnybos bei ginkluotosios pajėgos. Pasak Johno D. Markso, „CŽA direktorius Allenas Dullesas pirmenybę teikė moksliniam požiūriui, tačiau jis skatino ir propagandos ekspertus naudotis jausminiais smegenų plovimo išaiškinimais“ (Marks, 1979, p. 127). A. Dulleso iniciatyva garsus neurologas Haroldas Wolffas su kolega Lawrence'u Hinkle'u parengė slaptą ataskaitą „Komunistų vykdomi ‚valstybės priešų‘ tardymai ir indoktrinavimas. Komunistų valstybių policijos taikomų metodų analizė“ (1956). Svarbiausios tyrimo išvados paviešintos ir teigė: „Nėra įrodymų, kad narkotikai, hipnozė ar kiti metodai būtų svarbūs. Poveikį galima paaiškinti pagal tai, kokie metodai buvo taikomi. Nėra jokių priežasčių aukštinti šiuos metodus, apipinant juos mokslo paslapčių šydu, arba apibūdinti juos tokiais terminais kaip ‚mentidas‘ ar ‚smegenų plovimas‘, kas suteiktų pagrindo teigti, jog tai yra moksliskai pagrįsti būdai, kurių poveikį galima numatyti“ (Hinkle, Wolff, 1957, p. 609–610).

Panašias išvadas padarė ir Amerikos

karinėms oro pajėgoms dirbęs sociologas Albertas D. Bidermanas, tyręs iš Korėjos karo nelaisvės grįžusius belaisvius. Mokslininko nuomone, komunistų taikytuose ir smegenų plovimu vadintuose metoduose „nebuvo nieko, kuo nebūtų naudojęsi ar nežinoję kitais laikais ar kitose valstybėse veikę policijos ar žvalgybų tardytojai“ (Biderman, 1957, p. 618). Po kelerių metų jo išvados buvo dar griežtesnės (Biderman, 1962), tokiam požiūriui iš esmės pritarė ir psichiatras R. J. Liftonas, kurio knygoje „Minties pertvarka ir totalitarizmo psichologija: „smegenų plovimo“ Kinijoje tyrimas“ remtasi 1954–1955 m. Honkonge atliktais tyrimais, kalbėtasi su ką tik iš komunistų nelaisvės paleistais vakariečiais ir kinais.

Šiandien skeptiškas požiūris į smegenų plovimą vargu ar stebintų, tačiau Pirmojo šaltojo karo metais ne vienas tyrinėtojas buvo pasirengęs šį reiškinį vertinti gerokai plačiau. Nuomonės, kad „panašumai tarp smegenų plovimo ir kai kurių šiuolaikinių psichoterapijos metodų yra akivaizdūs“ (Sargant, 1957, p. 194), laikėsi ne tik britų psichiatras Williamas Sargantas. Ypač atsargiai į smegenų plovimą žvelgė mokslininkai, kurie buvo susidūrę su naciais ar komunistais, ar tie, kurie dalyvavo nelaisvės išbandymų neatlaikiusių ir prieš bendražygius liudijusių amerikiečių karo belaisvių teismuose. Pavyzdžiui, olandų kilmės amerikiečių psichiatras J. A. M. Meerloo, kuriam Antrojo pasaulinio karo metais pavyko ištrūkti iš nacių, buvo vienas svarbiausių ekspertų garsiojoje pulkininko Franko Schwable'o byloje. Prisimindamas asmeninę patirtį ir palūžusio Korėjos karo belaisvio išgyvenimus, J. A. M. Meerloo rašė: „Mes dar tik pradėdame suvokti, kur yra tos ribos ir kaip jomis politiškai bei psichologiškai naudojasi totalitarinės sistemos. Mes jau seniai pripažįstame, kad

kvapą gniaužiantys prisipažinimai ir vieši atsivertimai yra propagandos gudrybės; dabar mes pradėdame dar aiškiau matyti, kaip totalitarinės sistemos naudojasi mentcidu: tyčia, atvirai, begėdiškai, paversdamos tai savo oficialios politikos dalimi ir taip siekdamos sutelkti bei išlaikyti valdžią“ (Meerloo, 1956, p. 19).

Įsitikinimas, kad smegenų plovimo tyrinėjimai gali atverti naujus pažinimo horizontus, buvo patrauklus daugeliui medikų, kurie ieškojo sąsajų tarp žmogaus fizinių ir psichinių galimybių. Tuo metu buvo populiarus B. F. Skinnerio puoselėjamas biheviorizmas, o smegenų plovimo technika siejama su Nobelio premijos laureato rusų fiziologo I. Pavlovo tyrinėjimais. Kadangi I. Pavlovo tyrimus rėmė komunistų valdžia, paslaptingos istorijos apie sovietų slaptųjų tarnybų gebėjimą piknaudžiauti sąlyginiais refleksais plačiai sklido dar nuo tarpukario laikų. Šiame kontekste W. Sargantas teigė, kad „esama paprastų fiziologinių pervertimo mechanizmų, ir todėl, tyrinėdami smegenų funkcijas, mes dar turime daug ką išsiaiškinti apie dalykus, kurie iki šiol buvo laikomi psichologijos ar metafizikos sritimi. Politinę ir religinę kovą už protą gali laimėti tie, kurie geriausiai ištirs įprastas ir neįprastas smegenų funkcijas“ (Sargant, 1957, p. xxviii). Šaltojo karo metais smegenų plovimo problemas nagrinėjusių mokslininkų išvadų nederėtų vertinti remiantis šiandienos nuostatomis. Anuo metu psichiatrija daug vilčių siejo su neurochirurgija; elektrošokas ar lobotomija buvo laikomi perspektyviais gydymo metodais: 1949 m. Nobelio medicinos premija paskirta portugalų neurochirurgui Egasui Monizui už lobotomijos taikymą, nors, kaip vėliau paaiškėjo, šios smegenų operacijos šalutiniai poveikiai buvo didesni negu nauda.

Viešos mokslinės diskusijos apie smegenų plovimą nebuvo prasmingos. Susidaro įspūdis, kad to meto mokslinėse diskusijose trūko aiškaus objekto. Smegenų plovimo sąvoka buvo plati, savo nuomonę skubėjo išsakyti skirtingų sričių žinovai. Neretai į vieno mokslo argumentais paremtus samprotavimus atsakyta pasitelkus kitos srities žinias. Smegenų plovimo sąvoka iš pradžių formuluota kaip psichologijos ar psichiatrijos problema, vėliau ją ėmėsi nagrinėti sociologai, kuriems medicinos argumentai nebuvo tokie svarbūs. Socialinių mokslų lauke atsidūręs smegenų plovimas sulaukė ir komunikacijos tyrinėtojų dėmesio, tik čia jis imtas tapatinti su propaganda ir neretai suprastas kaip kraštutinė įtikinėjimo forma.

3. Sąmokslų teorijos kūrimas: trys raidos lygmenys

Smegenų plovimo sąvokos raidą Pirmojo šaltojo karo metais galima interpretuoti įvairiai: analizuoti kaip kovotojus su komunizmu vienijančią idėją; įtaigų įvaizdį; mitą, kurio ištakos siekia viduramžių inkviziciją; skirtingas epochas sėkmingai išgyvenusį simbolį... Tai nėra baigtinis galimybių sąrašas. Šiame straipsnyje smegenų plovimo analizei pasitelkdami sąmokslų teoriją, atsižvelgėme į tai, kad būtent sąmokslų teorijos rėmas padeda geriau suprasti smegenų plovimo kaip politinės ir visuomeninės žinios vidinę struktūrą ir iš komunikacijos pozicijų aiškinti jos populiarumo bei patrauklumo priežastis. Analizuodami smegenų plovimą, pabandėme išskirti tris lygmenis, kuriuose jis reiškėsi kaip sąmokslų teorija. Sąlyginai juos vadintume (1) pirminiu (arba savaiminiu), (2) elito iniciuotu (arba oficialiuoju) ir (3) antriniu (arba veidrodiniu). Pirmasis ir antrasis lygmenys yra glaudžiai tarpusavyje susipynę, šiuose lygmenyse smegenų plovimas sąmokslų teorijos pobūdį įgijo

pirmaisiais Šaltojo karo metais. Trečiasis lygmuo išryškėjo po poros dešimtmečių ir atgaivino aktualumą prarandančią smegenų plovimo sąvoką bei sustiprino jos, kaip sąmokslų teorijos, įvaizdį.

Smegenų plovimą galėtume vadinti savaimine sąmokslų teorija, kuri kone idealiai atitinka filosofo Matthew Dentitho įvardytas „tris sąlygas, kurių kiekviena būtina, o bendrai visos yra pakankamos, tam, kad reiškinį galėtume vadinti sąmokslų teorija“ (Dentith, 2014, p. 23). Populiariai suvokiamas smegenų plovimas buvo (1) paslaptinių užsienio jėgų sukurtas ypatingas būdas, kuriuo naudojantis galima išplauti smegenis kiekvienam, kuris pakliūs į piktavalių rankas; (2) smegenų plovimo metodai buvo visiškai slapti ir net galingiausių pasaulio valstybių žvalgybos nežinojo, kas daroma su nelaisvėn patekusiais žmonėmis; (3) paslaptiniai smegenų plovėjai turėjo tikslą užvaldyti pasaulį – įvesti komunistų valdžią. Sąmokslų teorijos potencialą turinčiai smegenų plovimo sąvokai mokslininkų nuomonė, pagrindžianti ar paneigianti reiškinio egzistavimą, nebuvo svarbi. Jeigu tyrimai patvirtintų smegenų plovimo galimybes – puiku. Jeigu mokslininkai padarys išvadą, kad tai fantazija – nieko blogo. Smegenų plovimas taps dar paslaptingesnis, teks laukti, kol mokslas įgis naujų techninių galimybių įminti dabar paneigtas teorijas. O paslaptis išliks, visuomenės baimė augs. Taip kuriama neišvengiamos pergalės situacija.

Pirmojo šaltojo karo smegenų plovimo sąvokos analizei pasitelkėme amerikiečių tyrinėtojo Chipo Berleto išvalgas apie sąmokslų teorijos kūrimui naudojamus keturis veiksnius, kuriuos jis vadino „baimės įrankiais“ (Berlet, 2009). Tai, kad nežinomybė ir baimė yra pamatiniai smegenų plovimą įtvirtinantys veiksniai, neturėtų kelti abe-

jonių. Pasak C. Berleto, baimė sėkmingai reiškiasi per (1) dualizmą, (2) atpirkimo ožio atradimą, (3) demonizavimą ir (4) apokaliptinę agresiją.

Dualizmas naudingas kaip sudėtingo reiškinių supaprastinimas, į gėrio ir blogio priešpriešą išprausta sąvoka suprantama be papildomų paaiškinimų. Sunkiai suvokiama smegenų plovimą iš techninės plotmės perkėlus į idėjinę, reiškinių nesunku vaizduoti kaip laisvės ir prievartos susidūrimą ir taip paversti svarbiausio XX amžiaus idėjinio konflikto tarp komunizmo ir kapitalizmo iliustracija. Kapitalizmas ir komunizmas save tapatino su demokratija, žodžio ir saviraiškos laisve, o savo oponentus – su tironija ir žmonių išnaudojimu. Prieštara nepripažino atspalvių, viskas buvo tik juoda ar balta. Smegenų plovimas tapo tik dar vienu įrodymu Vakarams, kad, siekdami palaužti laisvą žmonių valią, paversti juos naujosios sistemos sraigteliais, komunistai yra pasirengę imtis žiauriausių priemonių.

Į dvipusį – gerą ir blogą – suskaldytas pasaulio vaizdas neišvengiamai verčia klausti: kodėl taip atsitiko? Kodėl žmonės ar valstybės negali vieningai stoti į gėrio pusę? Kodėl reikia plauti smegenis ir negalima pasitikėti laisva žmogaus valia? Atsakymas lyg ir aiškus: dėl visko kalta ana, blogoji, pusė. Taip pradedamos atpirkimo ožio paieškos, reikia įvardyti kaltuosius, blogis įgyja konkretų vardą. Šaltojo karo metais Amerikoje vyko priešų ir sąjungininkų vaidmenų kaita: rusų ir kinų įvaizdžiai paveldėjo blogiausius nacių bruožus, o vokiečiai ir japonai iš blogųjų virto aukomis. Atpirkimo ožio įvaizdis stokojo konkretaus turinio, tačiau buvo naudingas. Smegenų plovimas, vaizduotas kaip išimtinai komunistų naudotas ginklas, ne tik sustiprino komunistų, kaip už viską kaltų, įvaizdį, bet ir praplėtė prieš demonizavimo galimybes.

Šaltojo karo pradžioje nuosekliai bandyta kurti įspūdį, kad smegenų plovimas yra komunistų kūrinys ir demokratinės valstybės su šia technika neturi nieko bendra. Tiesa, tokio demokratijos atsiribojimo nuo smegenų plovimo teoriją buvo nelengva palaikyti: reikėjo nubrėžti aiškią ribą tarp komercinio ir politinio įtikinėjimo, o tokios knygos, kaip Vance'o Packardo „Paslėptieji įtikinėtojai“ (1957), atkreipė dėmesį į reklamos ir smegenų plovimo panašumus.

Smegenų plovimo lyginimas su atominė bomba padėjo kurti komunistų apokaliptinės agresijos pavojų. Kelerius metus atominė bomba buvo amerikiečių pasididžiavimas ir jų saugumo garantas. Smegenų plovimas buvo sąmonės atominė bomba, kurią sukūrė komunistai ir kurios neturėjo Vakarai. Todėl ir komercinis smegenų plovimas galėjo būti lyginamas su paprastomis bombomis, o politinis tapo atominės bombos pakaitalu. Branduolinio karo grėsmė tik stiprino apokaliptines nuotaikas. Pasak C. Berleto, „apokaliptiškumas, kuris taip pat yra metarėmas, apima tikėjimą, kad artėja dramatiški įvykiai, kai, susidūrus gėrio ir blogio jėgoms, pasaulis iš esmės pasikeis ir išryškės slepiamos tiesos“ (Berlet, 2009, p. 3).

Smegenų plovimo sąvoka turėjo ir rimtų trūkumų, nes ja buvo bandoma paaiškinti viską. O „teorija, kuri išaiškina viską, iš tikrųjų neaiškina nieko. Todėl <...> sąmokslų teorijos tikslas yra ne aiškinti įvykius per jų priežastis. Veikiau sąmokslų teorijos yra atsakas į poreikį kažkieno visuomenės sampratą susieti su viena priežastimi“ (Moscovici, 1987, p. 156–157). Tačiau ši trūkumą atpirkio tai, kad visuomenės negalias aiškinti pasitelkus smegenų plovimą buvo paprasčiausia malonu: „Kai kuriuos tikėjimus skatina žmonių malonumas laikytis tokių nuostatų ir nemalonus, jeigu

tas nuostatas reiktų paneigti. Šamokslo teorijos priėmimas (ar jos atmetimas) dažnai grindžiamas šiuo jausmu“ (Sunstein, 2014, p. 14). Prie šio malonumo jausmo ugdymo prisidėjo ir grožinė literatūra, kinas, plačiai eksploatavę smegenų plovimo temą.

Pirminiame lygmenyje smegenų plovimo, kaip šiuolaikinės šamokslo teorijos, potencialas skleidėsi savaime. Tuo pat metu antrajame lygmenyje smegenų plovimą sąmoningai ėmėsi populiarinti politinis, karinis ir intelektualinis elitas. Kol mokslininkų bendruomenė diskutavo apie tikras ir tariamas smegenų plovimo grėsmes bei sąvokos pagrįstumą, politikai skubėjo pasinaudoti naujomis galimybėmis. 1953 m. CZA direktorius A. W. Dullesas viešai prabilo apie smegenų plovimo visuomenei keliamą pavojų: „per pastaruosius kelerius metus jau įpratome prie kalbų apie kovą už žmonių protus, apie ideologinį karą, ir iš tiesų tarptautinė įtampa, kurią vadiname ‚šaltuoju karu‘ paskatino mūsų vyriausybę pripažinti psichologinio karo egzistavimą ir imtis aktyvių veiksmų. Tačiau aš klausiu savęs, ar mes suprantame šios problemos apimtį, ar suvokiame, kokia žiauri tapo kova už žmonių protus, kai jos ėmėsi sovietai. Šią naują kovos formą galėtume vadinti ‚kova už smegenis‘“ (Dulles, 1953, p. 54). Pareigūnas kalbėjo likus pusmečiui iki visuomenę sukėtusio amerikiečių karo belaisvių atsisakymo grįžti į tėvynę. Sunku atsikratyti įspūdžio, kad slaptosios tarnybos prognozavo įvykius ir ruošė visuomenės nuomonę. Šiame kontekste E. Hunterio pasiūlyta smegenų plovimo sąvoka buvo idealus instrumentas, leidęs pateisinti į nelaimę patekusių bendrapiliečių elgesį. Svarbi buvo ir galimybė nuimti atsakomybės našta nuo valstybės, kuri neparengė karių netikėtiems išbandymams. Istorijoje būta atvejų, kai neatlaikę fizinio ir psicho-

loginio spaudimo kariai pereidavo į priešopusę. Priklausomai nuo konjunktūros, tai vadinta atsivertimu ar išdavyste. Prieš kelis šimtus metų pamatiniai įsitikinimų pokyčiai aiškinti kaip piktųjų dvasių poveikis, XX amžius siūlė naują paaiškinimą, kuris nuėmė atsakomybės ir gėdos našta nuo idealus išdavusių žmonių, kaltė buvo paversta nuo asmens valios nepriklausančia negalia, o atsakomybė perkelta nepaaiškinamoms jėgoms, kurias savo naudai sugebėjo pajungti priešas. Politinio, karinio ir intelektualinio elito pastangos stiprino visuomenės tikėjimą smegenų plovimu, kurio, kaip tipiškos šamokslo teorijos, svarbiausias tikslas – „apibrėžti ir paaiškinti blogį“ (Barkun, 2003, p. 3).

Ar galėtume daryti prielaidą, kad dviejuose lygmenyse besiplėtojanti smegenų plovimo samprata tapo savotiška „oficialia“ šamokslo teorija, kas prieštarautų pačiai šamokslo teorijos prigimčiai. Kaip pastebi Davidas Coady, „šamokslo teorija visada varžysis su oficialiu, ne šamokslininkišku įvykių aiškinimu. Kai oficialiame aiškinyje pasitelkiama šamokslo teorija, vargu ar toks aiškinimas bus laikomas šamokslo teorija“ (Coady, 2006, p. 2–3). Toks vidinis prieštaravimas nėra naujas, istorija liudija, kad elitas nevengia kurti sau naudingų šamokslo teorijų, o specialiosios tarnybos dažnai pasiūlo savo paslaugas. Pakaktų prisiminti garsiuosius „Siono išminčių protokolus“. Šie carinės Rusijos specialiųjų tarnybų falsifikuoti dokumentai yra pavyzdys, kaip oficialios valstybės įstaigos imasi platinti sau naudingus pramanus. Vėliau sunku atsekti tikrąsias tokių šamokslo teorijų ištakas, juolab kad teorijos pradeda savarankišką, nuo kūrėjų nepriklausomą gyvenimą. Kai kurie tyrinėtojai šiandien linkę suabsoliutinti tai, ką čia vadiname elito inicijuotu (arba oficialiuoju) smegenų plovimo sklaidos

lygmeniu. T. Melley, tyrinėjęs „paslėptąją erdvę kaip kultūros vaizdinį“, nusiteikęs kategoriškai: „nuo pat pradžių smegenų plovimo koncepcija buvo CŽA kūrinys, CŽA šią sąvoką sumanė ir skleidė, tai buvo dalis propagandos kampanijos, kuria siekta didinti visuomenės nerimą komunistų veiklos būdais“ (Melley, 2012, p. 57). Siūlytume atsargiau vertinti valstybinės agentūros ar vieno žurnalisto galimybes taip išpopuliarinti smegenų plovimo sąvoką, kad ji taptų „Šaltojo karo paranojos simboliu“ (Holmes, 2016, p. 285). Nors E. Hunterio ryšiai su CŽA yra neblogai dokumentuoti, tačiau tiesioginių įrodymų, kad smegenų plovimo sąvoka buvo sąmoningai populiarinama ir diegiama, nėra. Verta įsiklausyti į M. W. Dunne'o nuomonę: „visi turimi įrodymai rodo, kad Hunteris, kaip ir keli kiti tuo pat metu vyriausybėje dirbę Šaltojo karo karžygiai, nuoširdžiai tikėjo, kad komunistai iš tikrųjų naudoja smegenų plovimą, kuris kelia tikrą grėsmę Jungtinėms Valstijoms“ (Dunne, 2013, p. 24). Nuoširdus tikėjimas smegenų plovimo grėsme nepaneigia galimybės, kad valstybės institucijos prisidėjo prie sąmokslų teorijos sklaidos ir populiarinimo. Žinant skeptišką mokslininkų bendruomenės požiūrį į smegenų plovimą, kyla klausimas, kas turi teisę nuspręsti, jog valstybės išteklius galima naudoti visuomenės gąsdinimui, kas sprendžia, kad būtent taip daroma įtaka viešajai erdvei. Šis smegenų plovimo kaip sąmokslų teorijos aspektas kelia rimtų abejonių demokratijos sveikatai; sąmoningo visuomenės bauginimo problema peržengė Šaltojo karo propagandos ribas. Kaip teigia Charlesas Pigdenas, „demokratijoje, kur tikimasi, kad politika turėtų pakilti virš kasdienybės, tikima (bet ne daugiau, negu tikima), kad sąmokslų teorijos kelia dorovinių įtarimų“ (Pigden, 2006, p. 20).

Elito inicijuotas smegenų plovimo sąvokos populiarinimas tapo bene svarbiausiu veiksmu, po dviejų dešimtmečių paskatinusiu šios sąmokslų teorijos atgimimą, kuri vadiname trečiuoju raiškos lygmeniu. Kai po Votergeito (angl. *Watergate*) skandalo JAV imta kritiškiau žvelgti į specialiųjų tarnybų veiklą ir jų darbo metodus, buvo prisimintas ir smegenų plovimas. Prezidento Geraldo Fordo sudaryta N. Rockefellerio komisija, JAV Kongreso sukurti F. Churcho, L. Nedzi, O. Pike'o komitetai ėmėsi tirti slaptųjų tarnybų veiklos teisėtumą, smegenų plovimo problema negalėjo likti nuošalyje. Oficialių tyrimų rezultatai buvo politiškai aptakūs ir atsargūs. N. Rockefellerio komisijos ataskaitoje teigiama: „Išsamus faktų tyrimas įtikino Komisiją, kad didžioji dauguma CŽA šalies viduje vykdytos veiklos atitinka įstatymų reikalavimus. Vis dėlto per 28 gyvavimo metus CŽA dalyvavo kai kurioje veikloje, kurią reiktų kritikuoti ir kuri neturėtų pasikartoti: tiek dėl to, kad įstatymas numato Agentūros veiklos ribas, tiek dėl viešosios politikos nuostatų“ (Rockefeller, 1975, p. 10).

Oficialūs tyrimai atvėrė galimybes viešai skelbti slaptus dokumentus, skatino nevyriausybinius tyrimus, išleista nemažai žurnalistų ar buvusių specialiųjų tarnybų darbuotojų kurtos literatūros, kuria siekta atskleisti slaptųjų tarnybų užkuliusius, intriguoti skaitytoją. Verta minėti tokias knygas kaip Walterio Bowarto „Operacija smegenų kontrolė“ (1978), J. D. Markso „Mandžiūrijos kandidato paieškos. CŽA ir smegenų kontrolė“ (1979), Victorio Marchetti ir J. D. Markso „CŽA ir žvalgybos garbinimas“ (1975) ar Peterio Watsono „Kova už protą“ (1978). Šie tyrinėtojai į smegenų plovimą žvelgė kaip į praeities paslaptį, kurios tikrumu neverta abejoti, o slaptųjų tarnybų darbuotojai kaltinti, esą jie

„pavojingas ir nežinomas technikas bandė su žmonėmis, kurie nežinojo, kas vykdoma. Jie nuolat pamindavo tiriamųjų laisvą valią ir dvasinį orumą“ (Marks, 1979, p. 9).

Aštuntojo dešimtmečio tyrimų banga atgaivino per du Pirmojo šaltojo karo dešimtmečius išsikovęsmą smegenų plovimo temą. Kadangi naujieji tyrėjai daugiausia buvo žurnalistai, pradėtos kurti dramatiškos istorijos, o mokslinės diskusijos ir abejonės smegenų plovimo galybe pamirštos. Naujieji sąvokos populiarintojai nepateikė naujų argumentų, pasitelkus naujus pavyzdžius buvo tiražuojamos smegenų plovimo termino autoriaus E. Hunterio ir jo bendraminčių idėjos. Todėl trečiąjį smegenų plovimo sąvokos populiarinimo lygmenį vadintume veidrodiniu. Tiesa, pirminiame lygmenyje kaltė už smegenų plovimą ir jo padarinius buvo suverčiama paslaptįm užsienio priešui, aštuntojo dešimtmečio smegenų plovimo aktualinimo pamatu tapo žmogaus teisės: dažniausiai kaltė verčiama saviems specialiųjų tarnybų darbuotojams, kurie slapta ir neleistinomis priemonėmis smegenų plovimo techniką bandė su savo bendrapiliečiais. Naujoji tyrimų banga sustvirtino smegenų plovimo, kaip gyvybingos sąmokslų teorijos, pozicijas. O argumentai, kuriais buvo pateisinami CŽA darbuotojų veiksmai, padėjo smegenų plovimą daryti dar paslaptįgesnį. Pasak J. D. Markso, „pareigūnai manė, kad jeigu sovietai ir kinai neišrado smegenų plovimo mašinos, dar nereikė, kad toks tikslas yra nepasiekiamas. Net jeigu tolimoje ateityje tokia mašina galėtų būti sukurta, reikėjo galvoti, kad komunistai tai gali pasiekti. Ir tokiu atveju nacionalinio saugumo interesai reikalavo, kad Jungtinės Valstijos pirmosios sukurtų tokią mašiną. Todėl CŽA ir sukūrė sudėtingą smegenų plovimo tyrimo programą, kuriai, kaip ir sovietų ar kinų, įtakos padarė

ir tautinio būdo ypatumai. Tai buvo nedidelė Manhatano projekto kopija, kuri rėmėsi tikėjimu, kad smegenų plovimo paslaptys slypi technikoje“ (Marks, 1979, p. 114).

Trečiajame sklaidos lygmenyje smegenų plovimo sąvoka buvo ne tik prikelta iš užmaršties. Veidrodinis jos atspindys iškilo Amerikos vidaus, o ne užsienio politikos kontekste, naujų bruožų įgavusi sąmokslų teorija jau ne telkė visuomenę, bet skatino nepasitikėjimą politiniu elitu ir abejonės politika apskritai. Jeigu laikysimės prielaidos, kad politinis, karinis ir intelektualinis elitas savo laiku labai prisidėjo prie smegenų plovimo populiarinimo, tai vėliau jų puoselėta sąvoka, išlaikydama sąmokslininkiską potencialą, atsisuko prieš savo kūrėjus.

Išvados

Dar neseniai vertintas kaip istorijos įdomybė, smegenų plovimas šiandien tyrinėjamas kaip naują prasmę įgaunantis reiškinys, kurio svarbą neišvengiamai aktualina Antrasis šaltasis karas. Palyginimai su Pirmuoju šaltuoju karu suteikia unikalių galimybių pasimokyti ir galbūt nekartoti klaidų, kai smegenų plovimas buvo paverstas svarbiu politikų tarpusavio kovos ginklu, plačiai naudotu ir tarptautinėje, ir vidaus politikoje.

Tarptautinio terorizmo grėsmės ir Antrojo šaltojo karo informacinių iššūkių paskatinti XXI amžiaus smegenų plovimo tyrinėtojai imasi plėtoti dvi skirtingas reiškinio sampratas: totalitarinių valstybių ar sąjūdžių organizuotus bandymus individualiai paveikti į nepalankias aplinkybes ir izoliaciją patekusius asmenis bei iš esmės keisti jų ideologines nuostatas ir veiklą; masinės propagandos ir masinio manipuliavimo visuomenės nuomone techniką. Naujųjų technologijų kontekste stebimas masinio ir individualaus smegenų plovimo suartėjimas būtų bene svarbiausias atgimstančios

sąvokos bruožas. Atsikračius ideologinio Šaltojo karo paveldo, pabrėžiami smegenų plovimo techniniai propagandiniai aspektai, o sąmokslų teorijos rėmo taikymas tampa perspektyviu analizės įrankiu, padedančiu atskleisti svarbiausius smegenų plovimo bruožus, iš kurių pirmiausia minėtini ypatingumas, paslaptiškumas ir slapta siekiamų tikslų visuotinumai.

Kaip rodo Pirmojo šaltojo karo patirtis, smegenų plovimas leidžia valdančiajam elitui demonstruoti rūpinimąsi piliečiais ir taip vengti atsakomybės už savo klaidas. Sunku atsispirti pagundai kurstyti patrauklią sąmokslų teoriją, tačiau elito piktnaudžiavimas smegenų plovimo suteikiamomis pasiteisinimo galimybėmis turi savo rizikos kainą. Viešojoje erdvėje įsitvirtinantis smegenų plovimo naratyvas gali skatinti neatsakingumą, nuvertina asmenines galias ir laisvą valią, skatina susitaikėliškumą, prisitaikymą, bejėgiškumo jausmą, pilietinę negalią. Smegenų plovimo poveikis visuomenei tampa puikia sąmokslų teorijų įtakos iliustracija, nes skatina dvi prieštaringas tendencijas: apatiją ir politinį ekstremizmą, kurios vienodai pavojingos pilietinės visuomenės brandai.

Nežinomybės ir baimės atmosferoje plėtojama smegenų plovimo samprata atsiskleidžia per dualistinį pasaulio rėmą ir tokiu būdu skatina susvetimėjimą bei tar-

pusavio priešiškimą; ragina ieškoti kaltųjų ir taip aktualina vadinamąjį atpirkimo ožio ciklą; priešininkams ir oponentams suteikia ypatingų galių ir juos demonizuoja; stumia visuomenę į savotišką aklavietę.

Susidomėjimas smegenų plovimu įgalino komunikacijos mokslus iš naujo pažvelgti į tokius svarbius klausimus, kaip paveikti žmones, kad pasikeistų jų pamatiniai įsitikinimai. Kokiais būdais galima siekti tokių pokyčių? Ar tokie pokyčiai iš tikrųjų vyks? Komunikacijos mokslai smegenų plovimą padeda sieti su pamatiniais demokratijos klausimais, tokiais kaip laisvės komunikuoti ribojimas. Svarbu nubrėžti ribą tarp laisvos ir prievartinės komunikacijos, nepamirštant, kad demokratijose ir totalitarinėse valstybėse ta laisvės riba suprantama skirtingai. Šie prieštaravimai neišvengiamai veda link visiškai skirtingų smegenų plovimo sampratų. „Kapitalistinis smegenų plovimas“ skatina pirkti, naudoti ir galėtų būti laikomas rinkodaros, reklamos ar ryšių su visuomene atmaina, kuri nepaiso etinių ribų ir siekia veikti toliau nuo viešumos. „Komunistinis smegenų plovimas“ grindžiamas aiškiais ideologinėmis nuostatomis, kurių centre yra siekis kurti „naują žmogų“. Klausimas, ar galima tai daryti prieš žmogaus valią, vienodai aktualus abiem smegenų plovimo sampratomis.

LITERATŪRA

APPLEBAUM, Anne (2012). *Iron curtain: The crushing of Eastern Europe 1944-1956*. Toronto: McClelland & Stewart.

BARKUN, Michael (2003). *Culture of conspiracy: Apocalyptic visions in contemporary America*. Berkeley: University of California Press.

BERLET, Chip (2009). *Toxic to democracy. Conspiracy theories, demonization, scapegoating*. Somerville: Political Research Associates. Prieiga

per internetą: <<https://www.politicalresearch.org/resources/reports/full-reports/toxic-to-democracy/>>.

BIDERMAN, Albert D. (1957). Communist attempts to elicit false confessions from Air Force prisoners of war. *Bulletin of the New York Academy of Medicine*, vol. 33(9), p. 616–625.

BIDERMAN, Albert D. (1962). The image of “brainwashing”. *The Public Opinion Quarterly*, vol. 26(4), p. 547–563.

- BOWART, Walter (1978). *Operation mind control*. Glasgow: William Collins Sons & Co.
- CARRUTHERS, Susan L. (2009). *Cold War captives: imprisonment, escape, and brainwashing*. Berkeley: University of California Press.
- COADY, David (ed.) (2006). *Conspiracy theories. The Philosophical debate*. Aldershot: Ashgate.
- DENTITH, Matthew R. X. (2014). *The Philosophy of conspiracy theories*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- DULLES, Allen W. (1953). Brain warfare – Russia’s secret weapon. *U.S. News & World Report*, 8 May. Prieiga per internetą: <<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP70-00058R000100010023-4.pdf>>.
- DUNNE, Matthew W. (2013). *A Cold War state of mind: brainwashing and postwar American society*. Amherst: University of Massachusetts Press.
- HINKLE, L.; WOLFF, H. (1956). *Communist interrogation and indoctrination of “enemies of the State”*. *Analysis of methods used by the Communist state police*. Prieiga per internetą: <<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP65-00756R000400020008-8.pdf>>.
- HINKLE, L.; WOLFF, H. (1957). The methods of interrogation and indoctrination used by the Communist state police. *Bulletin of the New York Academy of Medicine*, vol. 33(9), p. 600–615.
- HOLMES, Marcia (2016). The ‘Brainwashing’ Dilemma. *History Workshop Journal*, vol. 81(1), p. 285–293.
- HUNTER, Edward (1951). *Brainwashing in Red China*. Vanguard Press, New York.
- HUNTER, Edward (1956). *Brainwashing: The story of men who defied it*. Farrar, Straus and Cudahy.
- KILLEN, Andreas; ANDRIOPOULOS, Stefan (2011). Editors’ introduction on brainwashing: mind control, media, and warfare. *Grey Room*, vol. 45, p. 7–17.
- LEE, Martha F. (2011). *Conspiracy rising. Conspiracy thinking and American public life*. Santa Barbara, CA: Praeger.
- LEESON, Peter T.; DEAN, Andrea M. (2009). The Democratic Domino Theory: An empirical investigation. *American Journal of Political Science*, vol. 53(3), p. 533–551.
- LEMOV, Rebecca (2011). Brainwashing’s avatar: The curious career of dr. Ewen Cameron. *Grey Room*, vol. 45, p. 61–87.
- LIFTON, Robert Jay (1989). *Thought reform and the psychology of totalitarianism: A study of “brainwashing” in China*. Chapel Hill, London: University of North Carolina Press.
- MARCHETTI, Victor; MARKS, John D. (1975). *The CIA and the cult of intelligence*. New York [N.Y.]: Dell Publishing.
- MARKS, John D. (1979). *The search for the Manchurian candidate. The CIA and mind control*. London: Allen Lane, Penguin Books.
- MEERLOO, Joost A. M. (1956). *The rape of the mind*. New York: Universal Library. Prieiga per internetą: <https://archive.org/stream/RapeOfTheMind-ThePsychologyOfThoughtControl-A.m.MeerloMd/RapeOfTheMind-ThePsychologyOfThoughtControl-A.m.MeerloMd_djvu.txt>.
- MELLEY, Timothy (2011). Brain warfare: the covert sphere, terrorism, and the legacy of the Cold War. *Grey Room*, vol. 45, p. 19–40.
- MELLEY, Timothy (2012). *Covert sphere: secrecy, fiction, and the national security state*. NY: Cornell University Press.
- MOSCOVICI, Serge (1987). The conspiracy mentality. In Carl F. Graumann, Serge Moscovici (eds.). *Changing conceptions of conspiracy*. New York: Springer-Verlag, p. 151–170.
- PACKARD, Vance (1957). *The hidden persuaders*. New York: McKay.
- PIESARSKAS, Bronislovas (2004). *Didysis anglų-lietuvių kalbų žodynas*. Vilnius: Alma littera.
- PIGDEN, Charles (2006). Popper revisited, or what is wrong with conspiracy theories? In David Coady (ed.). *Conspiracy theories. The philosophical debate*. Aldershot: Ashgate, p. 17–44.
- ROBIN, Ron Theodore (2001). *The making of the Cold War enemy: culture and politics in the military-intellectual complex*. Princeton: Princeton University Press.
- ROCKEFELLER, Nelson A. (1975). *Report to the President by the Commission on CIA Activities within the United States*. Prieiga per internetą: <<https://ia802700.us.archive.org/7/items/reporttopresident01unit/reporttopresident01unit.pdf>>.
- SARGANT, William (1957). *Battle for the mind. A physiology of conversion and brain-washing*. Baltimore: Penguin Books.
- SCHEIN, Edgar H. (1960). *Brainwashing*. Cambridge: Center for International Studies, MIT. Prieiga per internetą: <<https://dspace.mit.edu/bitstream/handle/1721.1/83028/14769178.pdf>>.
- SEED, David (2013). *Brainwashing: the fictions of mind control*. Ashland: The Kent State University Press.
- SUNSTEIN, Cass R. (2014). *Conspiracy theories*

and other dangerous ideas. New York: Simon & Schuster.

TAYLOR, Kathleen (2004). *Brainwashing: the science of thought control*. Oxford: Oxford University Press.

WATSON, Peter (1978). *War on the mind. The military uses and abuses of psychology*. New York: Basic Books.

THE RENAISSANCE OF CONSPIRACY THEORIES ABOUT BRAINWASHING

Gintaras Aleknonis

S u m m a r y

The discourse of information warfare, challenges posed by adverse propaganda and political declarations about the need to protect the society from misleading information all create favorable conditions for new research on brainwashing. This article examines the new wave of studies on brainwashing, which emerged at the turn of the 21st century. An analysis of the historical context of brainwashing encourages the investigation of competitive concepts and reminds us of the negative scientific attitude toward brainwashing from the moment of its incep-

tion. The concept of brainwashing is examined as a mature conspiracy theory, which functions on three levels: the primary (or spontaneous), elite initiated (or official) and secondary (or mirror) levels. The principle aim of this article is to reveal the reasons behind the communicative vitality of brainwashing and to disclose the risks posed to democracy, which are created with the misuse of conspiracy theories and similar concepts.

Keywords: Cold War, propaganda, brainwashing, conspiracy theory.

Įteikta 2018 m. rugpjūčio 30 d.